

Marijan Valković

ETOS, ETIKA I ESHATON

Dr. Marijan Valković, Katolički bogoslovni fakultet - Zagreb, izlaganje sa
znanstvenog skupa
UDK 241::236

Moral i etika maju svoju dubinsku pozadinu na koju se oslanjaju. Ta pozadina u današnjoj se teoriji naziva metaetika. U "abrahamovskim" religijama (židovstvo, kršćanstvo i islam) metaetička pozadina dolazi prvenstveno pod pojmom Boga i vječnog života: kakva će ti biti vječnost ovisi o tome kako se u vremenu odnosiš prema Bogu. Naša upućenost prema konačnom cilju već sadrži u sebi Božju dimenziju u našem životu, a teološke kreposti vjera, ufanje ili nada i ljubav su ono prvotno i zadnje što će nadahnuti kršćaninov cjelokupni život.

U toj upućenosti čovjeka na Boga, stavljajući naglasak na savijest i slobodu kao univerzalne vrijednosti, teologija se oslobađa nekih povijesnih konstrukcija i otvara za ekumenizam i dijalog s drugim religijama te jasnije spoznaje svoju službeničku ulogu u svijetu.

1. METAETIČKA I RELIGIJSKA POZADINA

Etos kao življeni moral i etika kao racionalna i sustavna refleksija nad življenim moralom pretpostavljaju izvorišta i odredišta koja prelaze njihove okvire i unutar kojih čine smislene cjeline, postavljaju etičke zahtjeve i izvode sustave i sinteze. Zapažanje i iskustvo su, što se tiče neposrednosti, prvi i mjerodavni, ali i etika kao refleksija ili znanost o općim vrednotama i načelima utječe na življeni moral. Ovo vrijedi za načelni pristup problemima, iako u konkretnom slučaju nije lako odrediti koji je element prvotan. Zajedno dolaze plodovi življenja i etike, elementi dobiveni indukcijom i dedukcijom, iako na različitim razinama, u raznim stupnjevima i uz uzajamne utjecaje.

Ta dubinska pozadina življenog morala i etike u današnjoj se teoriji naziva *metaetikom*, tj. zadnje utemeljenje i osmišljenje koje sama etika ne može dati. To je najširi vrijednosni i svjetonazorski okvir moralnog života i etike, koji daje etičkom fenomenu smisao i oznaku obveze (Sollen, trebanje). U povijesti čovječanstva bilo je to redovito u vjerskom kontekstu, tj. pozivanjem na Boga, bogove ili božanstvo odnosno na predaje starih, ali opet u nekom religioznom ozračju. U nekim azijskim religijama ta metaetička pozadina morala ima, kako mnogi tumače, panteističke crte (npr. u hinduizmu i budizmu).

U "abrahamovskim" religijama (židovstvo, kršćanstvo, islam) ta metaetička pozadina dolazi prvenstveno pod pojmom Boga i vječnog života, apsolutne razlike između dobra i zla, objektivne čovjekove usmjerenosti da slijedi dobro a izbjegava zlo, ali i čovjekove slobode i odgovornosti i, dosljedno, pozitivnih ili negativnih posljedica (tradicionalna terminologija: nakon smrti i "suda" nagrada ili kazna, "raj ili "pakao").

Budući da je abrahamovska tradicija bitno u vremenskoj i povijesnoj perspektivi, binom "vrijeme-vječnost" ima odlučujuću važnost. U velikim azijskim religijama (npr. u budizmu) nisu odlučujući pojmovi vrijeme i vječnost, nego privid ili iluzija (maya) i nirvana (ništavilo kao svojevrsna punina). "Prosvjetljenje" je put prema nirvani kao eshatonu,¹ a ako je posrijedi neuspješan život, preostaje reinkarnacija. Poznato je kako je u novije vrijeme vjerovanje u reinkarnaciju rašireno u sekulariziranoj Europi (prema ispitivanjima "Europske skupine za proučavanje sustava vrednota" 1990/91: u prosjeku 18-20 posto ispitanika, u nekim zemljama i više).²

U svim vjerskim varijantama postoji veza između našega zemaljskog života i eshatološkog stanja, a prijelaz se različito

¹ O "prosvjetljenju" kao putu prema budističkom eshatonu usp. Daisetz Taitaro SUZUKI, *Kreuzigung und Erleuchtung*, u: *Lust an der Erkenntnis: Die Theologie des 20. Jahrhunderts Ein Lesebuch*, herausgegeben und eingeleitet von Karl-Josef KUSCHEL, Piper, München-Zürich 1986, str. 163-171.

² Usp. P. ESTER/ L. HALMAN/ R. de MOOR, *The Individualizing Society Value Change in Europe and in North America*, 2. izd., Tilburg, 1994. Njemačku obradbu istraživanja 1990./1991. priredio je bečki profesor pastoralne teologije Paul M. ZULEHNER sa svojim suradnicima: M. ZULEHNER/ H. DENZ, *Wie Europa lebt und glaubt. Europäische Wertestudie*, Patmos, Düsseldorf, 1993., str. 74-75.

opisuje. Semitska tradicija govori o "uskrsnuću" (tijela-čovjeka), grčka o "neumrlosti" duše, što će ući i u biblijsku tradiciju i u kršćanstvo.

2. KRŠĆANSKA ESHATOLOGIJA

U kršćanskoj eshatologiji imamo neke temeljne elemente, npr. jedinstvo duše i tijela te osobno-individualno i kolektivno-kozmičko, između kojih postoji neka racionalno neuklonjiva dijalektika te nedostaje teološki zaokružena i ujednačena eshatologija. Pojedini elementi su raznorodni i različite vjerske i antropološke vrijednosti ne čine neki uvjerljiv sustav, barem za sada. Teološki traktat "eshatologija" kao takav u strogom smislu riječi nema povijesti.³

Karl Rahner je desetak godina prije smrti u intervjuu jednom američkom časopisu rekao kako bi, da je mlađi, pokušao ispuniti tu prazninu na temelju prihvaćenih vjerskih istina, ali je držao da je za takav pothvat prestar. Ipak nam je ostavio neke vrijedne elemente za buduću sintezu.

Rahner ističe kako se govor o posljednjim stvarima u ranim formulacijama vjere odnosi izravno na našu nadu i na naše "očekivanje" onoga što ima doći (DS 72, 150), dakle na nešto sadašnje: "Ovo mora sadržati temeljnu građu cjeline da bismo zaista razumjeli što ima doći. Zauzvrat, temeljnu građu našega sadašnjeg života možemo razumjeti samo na osnovi njegova protezanja prema budućem."⁴

Svakako treba voditi računa o brojnim osudama i izjavama s obzirom na: paruziju, milenarizam (montanizam, Joahim a Floris), Origenovu apokastazu, heretički misticizam i obranu milosne naravi blaženstva (protiv begarda i begina), osudu Baja, njemačkog idealizma, Rosminija itd., a valja ugraditi i teološke rasprave o "blaženom gledanju" (visio beatifica), o naravi "ognja" u paklu, konstituciju *Benedictus Deus* Benedikta XII. iz godine 1336. (o izravnom gledanju Boga odnosno vječnoj kazni i prije "općeg" suda, DS 1000-1002).

³ K. RAHNER, *Eschatology*, u K. RAHNER (Ed.), *Encyclopaedia of Theology*. The Concise Sacramentum mundi, The Seabury Press, New York, 1975.

⁴ Ondje, str. 434-435.

Eshatologija ne može žrtvovati ni sadašnjost radi budućnosti ni budućnost radi sadašnjosti: treba zadržati u svojoj napetosti oba pola. Prava refleksija i sistematizacija treba tek početi. Nije rješenje u nekom "površnom nizanju biblijskih tekstova", kaže Rahner, a niti u tumačenjima liberalne protestantske teologije ("paruzija se nije ispunila") ni u Bultmanovoj egzistencijalnoj demitologizaciji (eshaton kao događaj svakoga pojedinog vjernika).

Za Rahnera je temeljno polazište: "Eshatologija nije izvještaj unaprijed o događajima koji će se dogoditi 'kasnije'. To je temeljna nakana krive apokaliptike kao protivne pravom proroštvu. Eshatologija je pogled unaprijed koji je potreban čovjeku za njegovu duhovnu odluku u slobodi, a ona se donosi sa stajališta njegove situacije u povijesti spasenja ukoliko je određena događajem Krista."⁵ Drugim riječima, eshatologija se odnosi izravno i prvenstveno na otkupljenog čovjeka u sadašnjosti. U mnoštvu slika, predodžbi i raznih načina izražavanja nameće se pitanje kako ih tumačiti, tj. pitanje hermeneutike. Rahner nastavlja: "Odmah je jasno da sadržaj izjava obuhvaća sve (ali ništa više od toga) što se može shvatiti kao ispunjenje i konačno stanje one kršćanske ljudske zbilje za koju objava tvrdi da je već ovdje i sada prisutna. Sve ostalo je slikovit prikaz ovoga ispunjenja kršćanske egzistencije."⁶

Ako eshatologiju treba razlikovati od apokaliptike, tj. od otkrivanja budućnosti kao takve, onda je drugo pitanje kakav stav zauzeti prema optimističnoj apokatastazi koju je Crkva u borbi protiv Origena i njegovih sljedbenika osudila, a koja se pojavljuje i u naše dane, ne samo u katoličkoga književnika G. Papinija ("Il diavolo") nego i u nekim teološkim i duhovnim krugovima. Potrebno je, međutim, razlikovati činjenice od mogućnosti, tj. različite razine slika, govora i pristupa. "Crkva eshatološki naviješta kao već ostvarenu činjenicu da u Isusu i svetima povijest spasenja (u svojoj cjelovitosti pobjedonosno završava kao trijumf Božje milosti. Ona samo naviješta kao ozbiljnu mogućnost da sloboda svakog pojedinca može poraditi na njegovu vječnu propast. Teologija pakla i nužna proročka

⁵ Ondje, str. 436.

⁶ Ondje, str. 437.

prijetnja u Crkvi trebaju biti, da bi bile kršćanske, uvijek po sebi otvorene, budući da su one izjave o našim mogućnostima kakve su sada, što se u sadašnjosti ne da ukloniti. To je u suprotnosti s ezoterijskim znanjem o apokatastazi, a također sa znanjem umaprijed kao da se osuda već dogodila, umatoč činjenici da nam je Božji sud nepoznat.⁷

Nemamo ovdje nakanu ulaziti u strogo dogmatska pitanja o "posljednjim stvarima". O tome potanje raspravljaju brojni i poznati teolozi, npr. H. Urs von Balthasar, G. Greshake, J. Ratzinger, H. Vorgrimler, H. Küng i drugi. Nama je ovdje stalo do životnog ili egzistencijskog gledišta, što je istaknuto i u *Katekizmu Katoličke Crkve*: "Izjave Svetoga pisma i učenje Crkve o paklu jesu *poziv na odgovornost...* Istodobno su *hitan poziv na obraćenje*" (br. 1036). Izričitije u njemačkom *Katoličkom katekizmu za odrasle*: "Ni u Svetom pismu ni u crkvenoj vjerskoj predaji nije sa sigurnošću rečeno ni o jednom čovjeku da se zbilja nalazi u paklu. Pakao se uvijek drži pred očima kao *realna mogućnost* zajedno s ponudom obraćenja i života. Ovako shvaćen, pakao treba predočiti ozbiljnost i dostojanstvo ljudske slobode koja ima birati između života i smrti."⁸

Mnogo je elemenata i naravne i milosne zbilje o kojima bi trebalo voditi računa u eshatološkom pogledu. Posebice bi se morala vidjeti veza između eshatologije i drugih grana teologije kojima je ona kao produženje i kruna. Ovdje ćemo se osvrnuti baš na tu dubinsku eshatološku dimenziju kršćanskog moralnog života te kršćanske etike ili moralne teologije.

3. MORAL I ETIKA U ZNAKU ESHATONA

3.1. Individualni moral

3.1.1. Život po Duhu

Život kršćanina je život u Bogu, cjelovit u svom psihofizičkom i individualnom, društvenom i kozmičkom jedinstvu, ali što više kršćanin napreduje na svom putu prema punini i cjelini to više

⁷ Ondje.

⁸ KATHOLSCHER ERWACHSENEN-KATECHISMUS. DAS GLAUBENSBEKENNTNIS DER KIRCHE, hrsg. von der Deutschen Bischofskonferenz, 1985, str. 423.

živi specifično Božjim životom, a to je život u Duhu i po Duhu. Sve što postoji potječe od Boga, i ono materijalno-tjelesno i duhovno, ali ipak po duhovnom elementu se najviše približavamo tajanstvenom i neizrecivom Bogu. Pojam "duh" je analogan a označuje više razina zbilje, od dinamičkog elementa u prirodi, izravno neuhvatljivog i neshvatljivog, do počela života u živim bićima, a na poseban način u čovjeku, "slici Božjoj" (Post 1,26). Ako i jest čovjek "slika Božja" u cjelini svojega bića i premda su neki prednicejski crkveni Oci voljeli isticati i tjelesnu stranu te "slike Božje", ipak kršćanska tradicija stavlja težište na ono što nazivamo "duhovnim", uza sve siromaštvo naših izražajnih mogućnosti. Što se više čovjek kao čovjek približava Bogu kao svom ishodištu i konačnom cilju, to će više živjeti njegovim životom, to je više "pomazan Duhom Svetim", što je tipična oznaka kršćanskog života.⁹ Kao što je Duh Sveti dinamično i životno počelo u trojedinom Bogu ad intra i ad extra, tako će to on sve više biti i u životu kršćanina i u povijesnom hodu čovječanstva.

To izražavamo tradicionalnom tezom da su teološke ili bogoslovne kreposti *vjera, ufanje ili nada i ljubav* ono prvotno i zadnje što će nadahnjivati i prožimati kršćaninov cjelokupni život. Pokušat ćemo to malo potanje objasniti.

3.1.2. Vjera

Polazeći od činjenice da je Bog neizrecivo otajstvo koje nadilazi naše spoznajne kategorije, valja nam najprije malo pozabaviti se *vjerom kao ishodištem* svega. Poimanje vjere kao intelektualističko poimanje istine koja se daje racionalno i pojmovno izraziti danas je došlo u veliku krizu. Naša je ljudska i zemaljska zbilja previše bogata da bismo je mogli shvatiti. U današnjoj se znanosti istine poimaju kao radne hipoteze (Th. Kuhn, a pogotovo K. Popper), a problem dolazi do krajnje zaoštrenosti kad je riječ o tajanstvenom temelju cijele zbilje. Već su stari teolozi govorili o trostrukom načinu govora o Bogu (*analogia, via eminentiae, via negativa*). Danas se znaju vrlo često ponavljati riječi Karla Rahnera da će kršćanin budućnosti biti

⁹ I. DE LA POTTERIE/ S. LYONNET, *La vie selon l'Esprit, condition du chrétien*, Unam Sanctam 35, Cerf, Paris, 1965.

mistik ili uopće neće biti kršćanin. Stoga ima malo izgleda da bude prihvaćeno mišljenje nekoga američkog fizičara koji u nedavno objavljenoj knjizi vidi budućnost teologije u tome da bude dio fizike. Ne odričući se uma kao velike čovjekove sposobnosti, što više čovjek ide prema punini, prema Bogu, to više uviđa ograničenost našega ljudskog tepanja o Bogu. Preostaje nam vjerovati u Boga Isusa Krista (poput Pascala), ali vjerojatno nam i filozofi (i neki drugi) mogu nešto korisno reći, barem o poteškoćama suvremenog čovjeka u prilazu Bogu, te stoga i o potrebi preformulacija nekih vjerskih izričaja. Feuerbach je u prošlom stoljeću govorio kako je čovjek stvorio Boga i na kraju ostaje da sam čovjek bude sebi zadnja vrednota: *homo homini deus*. Ima li u tome, uz temeljnu zabludu, možda i nešto što nam može biti i korisno?

Ako kršćanstvo shvatimo radikalno kao povijesnu vjeru i utjelovljenje Sina Božjega kao vjersku činjenicu s trajnim značenjem, onda bi trebalo više razmišljati o antropološkom gledištu kršćanske vjere i u eshatološkoj perspektivi: *propter nos et nostram salutem*. Naše eshatološko usmjerenje treba upućivati na Božju dimenziju u našem životu, na onaj "onkraj" (beyond) morala i kulture o kojem je govorio protestantski teolog Paul Tillich. Tu je transcendencija ne samo gledanje naprijed u vremenu nego i kao radikaliziranje egzistencije već sada, premda u nedovršenom obliku, na što upućuju i smjernice Dnugoga vatikanskog sabora. Njemački filozof religije Eugen Biser drži da smo danas na prekretnici u pristupu kršćanskoj vjeri: Bog nam je u Isusu Kristu prijatelj i učitelj "iznutra".¹⁰

3.1.3. Nada

U perspektivi eshatona kršćansko *ufanje* ili *krepost nade* danas sve više poprima univerzalne i pozitivne crte. Tradicionalno poimanje nade je pretežno individualističko i u dobroj mjeri odnosi se na izričitog vjernika kršćanina, ovdje na zemlji u očekivanju nekih zemaljskih i vremenitih dobara, a u vječnosti

¹⁰ BISER, E., *Glaubenswende. Eine Hoffnungsperspektive*, Herder, Freiburg 1987. (Herderbucherei 1392); isti, *Glaubensprognose. Orientierung in postsäkularistischer Zeit*, Styria, Graz 1991; isti, *Der inwendige Lehrer. Der Weg zur Selbstfindung*, Piper, München-Zürich 1994; *Jesus für Christen. Eine Herausforderung. Textauswahl und Einleitung von Eugen Biser*, Herderbucherei 1157, Freiburg 1984.

osobnom spasenju. Već prije Drugoga vatikanskog sabora razvila se *teologija nade*, dijelom u razgovoru s marksistima, posebice s E. Blochom,¹¹ a također i pod određenim utjecajem evolucionističkih ideja Theilharda de Chardina, ali najviše na temelju dubljeg poznavanja i preispitivanja biblijskih temelja. Kako je poznato, u katoličkoj će teologiji u tom pogledu imati velik utjecaj protestantski teolog J. Moltmann,¹² iako će on kasnije razviti "teologiju križa", više ukorijenjenu u luteranizmu, da bi u novije vrijeme pristupio problemima nade za svijet u kontekstu današnjih ekoloških pitanja. Kršćanska je nada danas teško izazvana problemima nastalim znanstvenim i tehnološkim napretkom te, s time u svezi, sa sve većom ekološkom i socijalnom problematikom. Nakon određene euforije za vrijeme Drugoga vatikanskog sabora pojavile su se teže i mračnije prognoze te pravi strahovi i povici na uzbunu (H. Jonas, E. Chargaff itd.), o čemu svjedoče i velike svjetske konferencije OUN o pitanjima okoliša, stanovništva, socijalnom razvitku itd.

Na individualnoj razini teologija nade je u Europi izgubila na težini jačanjem sekularizacije i individualističkog stila života s naglaskom na privremenom, doživljajnom i životno nepreglednom, što će naći danas svoj izraz u razvikanoj "postmodeni".

Ipak kršćanska je nada proširila svoje horizonte *sub specie aeternitatis*. Staro načelo "*extra Ecclesiam nulla salus*", čak i ako ga nisu svi shvaćali usko i institucijski doslovno, ipak je tijekom stoljeća imalo velik utjecaj. Još je sv. Franjo Ksaverski u 16. stoljeću držao da nema spasa nekrštenima, a sredinom 19. stoljeća reći će Pio IX. engleskom poslaniku kako za njega nema spasenja budući da, premda je upoznao izbliza središte Katoličke Crkve, nije postao katolikom.¹³ God. 1949. bila je osuđena skupina katolika u Americi koja je navedeno načelo doista strogo tumačila te je njezin glavni predstavnik L. Feeney 4. veljače 1953. poimence isključen iz Crkve (DS 3866-3873). A sjetimo se samo rasprava iz naših školskih priručnika o "*limbu*", i to dvostrukom: "*limbus patrum*" i "*limbus puerorum*". O prvom se već nešto ranije

¹¹ E. BLOCH, *Princip nade*, 3 sv., Naprijed, Zagreb, 1981.

¹² J. MOLTSMANN, *Theologie der Hoffnung*, Kaiser, München, 1963.

¹³ F. J. COPPA, *Pope Pius IX. Crusader in A Secular Age*. Twayne, Publ., Boston, 1979.

prestalo govoriti, a o "limbu" za nekrštenu djecu istom na Drugom vatikanskom saboru, ne bez priličnog suprotstavljanja (npr. kard. Ottavianija, ondašnjega prefekta sv. Uficia). Istom Drugi vatikanski sabor će pitanje posve dokrajčiti naukom da se spasenjska volja Božja proteže na sve ljude koji slijede "*conscientiae dictamen*" (LG 16), iako je Crkva zauvijek objektivno i po Božjoj volji "opći sakrament spasenja" (LG 48; AG 1). Jedno je naime misterijsko i sakramentalno značenje Crkve, a drugo konkretna pripadnost vidljivoj Crkvi. U novije se vrijeme čak raspravlja o tome da li nekršćanske vjere kao ustanove imaju također neku pozitivnu namjenu u općoj povijesti spasenja.

3.1.4. *Ljubav*

Nije potrebno potanje tumačiti kako ljubav treba postati doista središnja os kršćanskog života, jer kršćanstvo vjeruje u Boga ljubavi i jer ljubav ostaje zauvijek (1 Kor 13). Da ljubav ne bude površna sentimentalnost, treba je promatrati u kontekstu velike ili dvostruke zapovijedi ljubavi (Mt 22,34-40; Mk 12,28-31; Lk 10,25-28) i govora o posljednjem sudu (Mt 25,31 sl.). Govor o Bogu ljubavi danas je, nakon "Auschwitza", prema nekima postao gotovo nemoguć. No, što više kršćanin napreduje u svom vjerničkom životu, to je više u stanju da vjeruje u Boga ljubavi, premda ne mogao pojmovno protumačiti neke činjenice. Uostalom, spasenjska tajna križa se ne da racionalno protumačiti, ona je čak "sablazan" (Gal 5,11), ali kršćanin je ipak drži temeljnim dijelom svoje vjere. Eshatološki usmjerena ljubav sve će više biti u stanju spojiti i ono što nam na nižim egzistencijskim razinama izgleda nespojivo. Čak i neke etičke kategorije, kako ih obično formuliramo, imaju određenu preobrazbu i relativizaciju (npr. ljubav prema roditeljima i članovima obitelji itd.).

3.1.5. *Zahvaljivanje*

Bernhard Häring ističe na prvom mjestu zahvaljivanje kao eshatološku krepost. Zauvijek ćemo zahvaljivati Bogu na tome što smo stvoreni za vječnu radost. Stoga i liturgija kao klanjanje i zahvaljivanje ("Euharistija") je bitno u eshatološkoj perspektivi, u njoj se nadilazi vrijeme i prostor, ne vrijede više prirodni zakoni i racionalna logika, a glavnu riječ imaju simbolika i misterij. Vjernik se osjeća, ili bi trebao osjećati se, kao da je na

kraju osobne i skupne povijesti, u eshatonu. Stoga se, izgleda, s pravom zna prigovoriti sadašnjoj liturgiji da daje premalo mjesta mistagogiji i misteriju.

3.1.6. Radost

Radost je bitni dio kršćanskog života već sada. Eshatološka dimenzija kršćanskog života daje dovoljno razloga za radost, jer se vjeruje u pobjedu dobra i spasenje, osobno i cijeloga svijeta. Bog, istinski vjerovan, Bog je radosti. Dosta je sjetiti se samo sv. Pavla. Kardinal Ratzinger je u jednom članku istaknuo posve dosljedno kako je baš tema radosti bitna za navještaj "Radosne vijesti".¹⁴ Eshatološki usmjereno kršćanstvo je radosno kršćanstvo, čak u određenom smislu "entuzijastičko" kršćanstvo.¹⁵ Ne bi nas smjele obeshrabriti razne nezdrave i nezrele pojave tijekom povijesti kršćanstva. Današnjem svijetu treba "više radosti".¹⁶ Beethovenova IX simfonija ("Himna radosti" ima svoj temelj u vjeri u Boga koji nam daje radost kao nebeski dar.

Na žalost, velikim je dijelom opravdan Nietzscheov prigovor da kršćanima nedostaje radosti. Baš eshatološka dimenzija će ih u tome ojačati, ali uz uvjet da ona ne bude dimenzija straha od kazne i pakla, što je nerijetko u prvom planu kad je riječ o eshatonu.

3.1.7 Od zakona prema savjesti i slobodi¹⁷

Ako je u kršćanstvu još uvijek opravdano govoriti o "zakonu", onda je to u prvom redu "zakon Duha, života i slobode": "Zakon Duha života u Kristu Isusu oslobodi me zakona grijeha i smrti" (Rim 8,2). Zna se koliko je sv. Pavao isticao potrebu života po Duhu u kršćanskoj slobodi, jer je zakon Duha Svetoga zakon slobode. Po Pavlu to je najprije sloboda od Mojsijeva zakona, a onda od zakona općenito - ukoliko je riječ o zakonu kao prisili.¹⁸ Tijekom stoljeća u Crkvi i kršćanstvu zaboravit će se

¹⁴ J. RATZINGER, *Ist der glaube wirklich "Frohe Botschaft"?* u IN LIBERTATEM VOCATI ESTIS, *Miscellanea Bernhard Häring*, *Studia Moralia XV*, Academia Alfonsiana, 1977, str. 523-533.

¹⁵ R. A. KNOX, *Enthusiasm. A Chapter in the History of Religion*, Oxford Univ. Press, Oxford, 1951.

¹⁶ W. KEPLER, *Mehr Freude*, Herder, Freiburg, 1912.

¹⁷ J. G. ZIEGLER, *Vom Gesetz zum Gewissen. Das Verhältnis von Gewissen und Gesetz und die Erneuerung der Kirche*, Herder- Quaest. disput. 39, Freiburg, 1968.

velikim dijelom na unutarnju slobodu kršćanina. Barem u sustavnim prikazima i školskim formulacijama bit će manje poznato da su Duh Sveti, njegova milost i ljubav pravi zakon za kršćane. Toma Akvinski sačuvati će tu pavlovsku tradiciju i prikazati je kao bitnu odrednicu kršćanskog života: "*lex nova*" kao specifičan kršćanski zakon nepisani je zakon života po Duhu Svetome (S.Th. III qq. 106-108).

Velika je šteta što je nakon Tridentskog sabora govor o kršćanskoj slobodi gotovo zamro u Katoličkoj Crkvi, da bi oživio tek u našem stoljeću. Ta je tema postala tipična za protestante. Po Lutheru pravi je teolog tek onaj koji zna pravilno protumačiti odnos zakon - *Evandjelje*, što će biti središnja tema protestantskih rasprava u moralu. U suvremenom ekumenskom dijalogu gledišta su se vrlo približila, gotovo se podudaraju.

Složenost modernog života, s mnoštvom socijalnih obveza, odnosa i propisa kojima nema kraja, povod je kršćaninu da se povuče na zadnje i najsigurnije pozicije, a to su njegova "savjest" i sloboda u Gospodinu. Nije danas moguće imati jasan racionalni pregled svih mogućih situacija u dnevnom životu i njihovih zahtjeva. Stoga je utočište u savjesti koja je doista "jezgra i svetište" čovjeka (*Gaudium et Spes*, br. 16). Ostaje, dakako, problem kako uskladiti u javnom životu, tamo gdje je potrebno, nalaze i odluke različitih savjesti. Vjerujem da je to moguće barem u formalnom pogledu, ako ljudi doista postupaju po savjesti. Najkraći put do istine je po savjesti, čak i uz opasnost da ona bude krivo formirana, govorio je kard. Newman, veliki obraćenik prošloga stoljeća i pobornik prava savjesti. Što se više približavamo Gospodinu, to više vrijedi pred njim naše "srce" (hebr. "*leb*", grčki "*kardia*"), tj. naša "savjest".

3.1.8. Od "*chronosa*" prema "*kairósu*" i eshatonu.

Relativiziranje i nadilaženje vremena. Mi smo u moderno vrijeme sve više robovi vremena: u časovima bola, tuge i dosade izgleda nam kao da vrijeme ne prolazi i obratno, postoje trenuci kad ga želimo pošto-poto produžiti, jer nam se čini da ga imamo

¹⁸ S. LYONNET, *Zakon ili Evandjelje*, KS, Metanoja 34, prev. J. Fućak, Zagreb, 1973.

premalo. Stoga nam je potrebno probiti oklop vremena shvaćena u kronološkom smislu.

Već u našem zemaljskom životu ljudi u nekim okolnostima nadilaze vrijeme te im se čini da su izašli iz tijeka vremena: u nekim međuljudskim susretima, u trenutku ljubavi, za estetskog doživljaja. To su oni "vrhunski doživljaji" (*peak experiences*) o kojima govori A. Maslow u svojoj psihologiji (psihološka i humano-egzistencijska komponenta vremena). Biblija nam govori o vremenu u kronološkom smislu, ali posve jasno i izričito i o vremenu kao "*kairos*" koje ima drukčiju vrijednost (npr. "punina vremena").

Moderna znanost sa svojim instrumentima i mogućnostima računanja i mjerenja i suvremeni sve složeniji društveni život, uz plitku egzistencijsku razinu, nameću nam *kronološko* poimanje vremena za koje smo onda svjesni da nam sve više izmiče. Pitanje odnosa prema vremenu je jedno od najdramatičnijih pitanja čovjeka moderne znanstvene i tehničke civilizacije.

U kršćanskoj egzistenciji vjernik misterijski i simbolički nadilazi vrijeme i prvstori te je na putu eshatološkog ispunjenja. To mu je sržno dano u liturgiji, s posljedicama za njegov vjerski i životni osjećaj. Kršćanin vjernik ima razloga da vjeruje kako je uronio u dubinu bitka u cjelini (Heidegger: "Bitak i vrijeme"), prelazeći u natkategorijalni stil života koji, ne nalazeći boljih izraza, tradicionalno naziva "vječnim životom".

Time se nadahnjuju veliki kršćanski mislioci očarani dubinom kršćanske egzistencije. Već je francuski duhovni pisac Pierre de Caussade prije tri stoljeća pisao vrlo duboko o životu u sadašnjosti, o "sakramentu trenutka" (*Le sacrement du present*), ali ne u obliku prolazne sadašnjosti bez sadržaja nego kao o sadašnjosti koja svojom puninom nadilazi vrijeme i daje nam predokus vječnosti: "vječnost u trenutku".¹⁹

Ta eshatološka dimenzija je krajnje potrebna u životu današnjih ljudi. Ona osvjetljuje, produbljuje i dinamizira naš

¹⁹ Isusovac J. P. de CAUSSADE (1675 -1751) je pod utjecajem Ignacija Lojolskoga, Franje Saleškoga, Ivana od Križa i Fénelona stavio u središte duhovnosti predanje Božjoj providnosti. Njegovo najpoznatije duhovno djelo (pisma) *L'Abandon a la Providence divine* i danas je izdavano na većim svjetskim jezicima (njem. izdanje pod naslovom: "Ewigkeit im Augenblick").

sadašnji zemaljski život, dajući mu dimenzije koje se gube u vječnosti. Čovjek, unatoč povremenoj omamljenosti, ipak čezne za vječnošću.

3.1.9. *Od kartezijanske pojmovne jasnoće prema misteriju.*

Racionalnost je jedna od "stožernih" kreposti Europe (D. de Rougemont). Europska civilizacija je u tome jaka i nameće je danas cijelom svijetu. Ona je dala svoj pečat i kršćanskim, posebice katoličkim teološkim formulacijama. Nećemo je odbiti, jer cijenimo dar uma što nam ga je Bog dao, ali moramo znati za njezine granice. Pojmovna jasnoća i točnost su nam potrebne u pojedinostima i na konkretnom, posebice na materijalnom i tehničkom području. Paradigma su nam za to matematika, u korijenu modernih znanosti, i danas sveprisutno "računalo", koji označuju zadivljujuću dinamiku Prvoga svijeta. Ali na području duha i vjere potrebne su cjelovitost i sinteza, a njih nam u današnjoj racionalnoj "nepreglednosti" može pružiti vjera (uz umjetnost, kažu neki), nama posebice kršćanska vjera (ako ne želimo "postmodernistički" napustiti svaki pokušaj da prodremo do izvora i temelja). To ne nalazimo na sve užim isječcima znanja i života što nam ih pružaju moderne specijalizacije.

Zbog toga već ovdje za zemaljskog života što više rastemo to nam je potrebnije nadilaženje posve znanstvene jasnoće i "znanstvene" sigurnosti. U ekumenskom dijalogu sve više padaju neke pojmovne konstrukcije koje smo držali kao nepremostive granice. Vidi se da su brojna sporna pitanja izvirala iz nekih područja koja nisu dolazila u obzir u stručnim teološkim i međukonfesionalnim raspravama, a pokazalo se naknadno da nam je tamo tražiti ključ za pristup nekim pitanjima.

Mnogi nas uvjeravaju da smo upućeni sve više na simboliku i ljepotu/ umjetnost te kao vjernici na "mistagoški pristup" u življenju i prenošenju vjere (stoga žalbe na račun današnje dosta siromašne liturgije u mistagoškom pogledu, ali valja priznati da ni dane mogućnosti nisu dostatno iskorištene) i općenito na "mističan" pristup Bogu i vjerskoj zbilji. Danas mnogi upozoravaju da imamo velikih sličnosti i podudaranja među kršćanskim misticima raznih vjeroispovijesti, a onda i s

nekim nekršćanskim teističkim mysticima, umatoč formalno različitim formulacijama nekih vjerskih istina.

Usporedimo samo ova dva teksta:

Sv. Terezija Avilska: *Sonet*

Ne plamtí za Te, o Bože, ljubav moja
Ni zbog neba, što je obećano nama,
Ni zbog teška straha od paklenih plamâ
Nisam za to vjerna službenica Tvoja.

Ti, Gospode, moga srca nespokoja
Jedini si uzrok: na križu, s ranama,
Obasut - kad gledam - gdje si uvredama,
I smrt s teškim čekaš patnjama bez broja.

Ljubav Tvoja, o Bože, dira me, i tako:
Ljubila bih Tebe, i da neba nije,
Bojala se, i da ne postoji pakô;

Nagrade bih svake odrekla se lako:
da ničeg nema, čemu se nadat smije,
Ljubila bih ipak jednako Te jako.²⁰

Muslimanska mistikinja Rabiah (+ 801.)

Ja Te ljubim, Bože, na dva načina: radi sebe
a onda kako je dostojno Tebe.

Ovom ljubavi radi sebe ja ne ljubim nego
mislim na Tebe svakom svojom misli.

Najčišćom ljubavi ti dižeš
veo mom pobožnom pogledu.
Nije Tvoja slava u ovom ili onom:
Tvoja je slava u oba, ja to znam.

Molitva:

O Bože, ako Ti se klanjam zbog straha
od pakla, spali me u paklu;

Ako Ti se klanjam radi nade u raj,

isključí me iz raja;

Ali ako Ti se klanjam zbog Tebe samoga,

Ne uskrati mi svoje vječne ljepote!²¹

Poznato je da su i kršćanski nustici imali problema sa školskom teologijom i predstavnicima crkvene vlasti koje nerijetko nisu razumjele njihova jezika (osuda Magistra Eckharta, sv. Ivan od Križa u zatvoru itd.). Shvatljiv je i određen oprez, ali čini se da će međureligijski razgovor idućeg stoljeća biti u svojoj vjerskoj srži baš na ovoj razini, uz pitanja praktičnog morala i suživota na ovoj jedinoj i zajedničkoj zemlji.²²

²⁰ Đ. KOKŠA (ur.), *Zapadna duhovna lirika*, Rim 1970., str. 180 (prev. S. Ježić).

²¹ K. ARMSTRONG, *A History of God. The 4000 - Year Quest of Judaism, Christianity and Islam*, Ballantine Books, New York, 1993, str. 225-226 (prev. M.V.).

²² Hans KÜNG, *Projekt Weltethos* Piper, München - Zürich, 1990; Mato ZOVKIĆ, *Međureligijski dokument o globalnoj etici predložen u Chicagu 1993.* (s cjelovitim tekstom *Deklaracije o*

3.1.10. Otvorenost, spremnost za novo, metanoja

Baš je nevjerojatno koliko su neke kategorije zanemarene tijekom minulih stoljeća, a imaju baš dinamičku napetost prema eshatološkoj budućnosti. To su, npr. poglavito kategorije obraćenja (metanoje) i novosti.

a) *Obraćenje*. Pojam je od temeljne važnosti i duboko ukorijenjen u Novom zavjetu. Tijekom povijesti, kad bude izgledalo da je cijelo društvo praktično već postalo kršćansko, pojam će biti sužen na obraćenje "pogana" i "grešnika". U životu običnih vjernika taj je pojam izgubio na značenju. Istom u životu nekih svetaca bit će riječ o njihovu obraćenju, iako nisu baš bili "grešnici" (na primjer, sv. Franjo Asiški). U nekim će se protestantskim crkvenim zajednicama govoriti o potrebi "drugoga obraćenja". Rijetki će teolozi biti koji će, poput B. Häringa, prije Drugoga vatikanskog sabora ugraditi u svoj teološki sustav, posebice kad je riječ o moralu, i evanđeoski zahtjev obraćenja ili metanoje. Kako je dobro poznato, Drugi vatikanski sabor će konačno oživiti tu temeljnu oznaku kršćanskog života za pojedince i za cijelu Crkvu (potreba da se Crkva "danomice čisti i obnavlja", UR 4)²³, ovo zadnje ne bez suprotstavljanja na Koncilu.

b) *Novo* kao eshatološka vrednota. Apostoli i prvi kršćani doživjeli su Evanđelje kao novost, kao neočekivano osvježanje. Pridjev "nov" (*kairos*) je u "Novom" zavjetu vrlo prisutan: novi čovjek, novi stvor, novo nebo i nova zemlja, novi savez, nova zapovijed itd. Osjećaj za novo i doživljaj novosti bit će od životne važnosti za rano kršćanstvo.²⁴ Čak i odnos između dvaju saveza, ispočetka za apostole i nakon Duhova još uvijek u znaku kontinuiteta sa savezom sklopljenim na Sinaju, uza svu eshatološku povezanost doživjet će vrlo brzo velike novosti što više budu i pogani postajali članovi Crkve.²⁵ Kasnije je kršćanska vjera uglavnom postala nešto uobičajeno i redovito, a traganje za novim pretvorit će se u negativno označenu "novotariju".

globalnoj etici), *Crkva u svijetu*, 3/1994., str. 247-262.

²³ M. VALKOVIĆ, *Obraćenje u životu kršćana*, u: *Bogoslovska smotra* 1974, br. 4, str. 523-535.

²⁴ K. PRÜMM, *Christentum als Neuheitserlebnis*, Freiburg, 1933.

²⁵ V. MARTIN, *L'ancien et le nouveau*, u: *Nouvelle revue théologique*, Tome 118/no.1, janvier-fevrier 1996, str. 59-65.

spoznajama i stoga nešto pozitivno dobit će negativno značenje. Pojam "novo" općenito dobit će pretežito negativnu oznaku.

Početne riječi prve velike socijalne enciklike *Rerum novarum* iz 1891. god. svjedoče o ovom negativnom gledanju na "novo" kao na "pohlepu za novotarijama", barem terminološki, iako će Lav XIII. aktivno zahvatiti u "nova" zbivanja na društvenom, političkom i gospodarskom području.²⁶ Baš u gledanju na "novo" i "nove stvari" u tijeku je, čini se, velika promjena u povijesnom kršćanstvu. U vrijeme Drugoga vatikanskog sabora i neposredno nakon njega bila je neka skoro pomodna euforija, ali se ona kasnije pretvorila u krizu i dobrim dijelom u tradicionalno nepovjerenje prema "novom".²⁷

3.1.11. Duhovno djetinjstvo: pouzdanje, sigurnost, moć divljenja

Pretpostavka za ulazak u "kraljevstvo Božje" je obraćenje, a ono u evanđeoskoj perspektivi je mnogo više nego obraćenje u uobičajenom moralnom smislu. Ono je promjena temeljnog stava u odnosu prema Bogu, a Isus ga osvjetljuje stavom djeteta: "Ako se ne obratite kao dijete, nećete ući u Kraljevstvo nebesko" (usp. Mt 18,2-5, Mt 19,13-14; Mk 9,36; Mk 10,13-15; Lk 9,47-48; 18,16-17).²⁸ Takvo obraćenje uključuje povjerenje, spontanost, sigurnost, evanđeosku "bezbriznost", život u sadašnjosti ali ukorijenjenoj u budućnosti, moć divljenja itd. Mogao bi se razviti cio sustav kršćanskih kreposti polazeći od te "orijentacije prema djetetu",²⁹ u kojoj je eshaton dijelom već sada ostvaren. Isus je

²⁶ Početne riječi enciklike: "Rerum novarum semel excitata cupidine...". Čini se da je to odjek izraza kod Julija Cezara, *De bello gallico* 5,6: "cupidum rerum novarum".

²⁷ Usp. L. ALVAREZ VERDES (a cura di), *Il problema del nuovo nella teologia morale*, *Quaestiones morales - Academia Alfonsiana* 2, Roma s.a. "Novo nije uvijek imalo naklonost slobodna prihvaćanja. Štoviše, izražavanje o novom bilo je gotovo uvijek praćeno simbolikom zle savjesti" (J. de la TORRE, ondje, str. 27). Autor posebice navodi Tertulijana ("Nakon Isusa Krista nije nam više potrebna težnja za novim /curiositas/, nakon Evanđelja nije nam potrebno istraživanje", *De Praescriptione* VII,6) i sv. Bernarda ("Novost /novitas/ je majka preuzetnosti, sestra praznovjerja, kći površnosti", *Ep.* 174) te nama bližega - ni više ni manje - J. Maritaina, "starog laika" i "Seljaka s obala Garonne" (*Le Paysan de la Garonne*, Paris, 1966.), koji je u pokoncilsko vrijeme osobito udario po profesorima kao širiteljima te zarazne bolesti, što će onda mnogi ponavljati. Maritain je s pravom mogao prozvati neke ljude i pojave i, kako on kaže, njihovu "kronolatriju", ali je drugo pitanje donosi li i naše vrijeme, kao "teološko mjesto", nešto "novo" za razvitak i obogaćenje kršćanskog života.

²⁸ M. VALKOVIĆ, *Obraćenje... v. bilješku* 20.

na tu otvorenost neočekivanom i nevidljivom otajstvu pozivao starog i realističnog Nikodema (Iv 3,1-13). Taj prodor prema eshatonu već u sadašnjosti je ono što čini čar i privlačnost pojave nekih svetaca, posebice Franje Asiškoga i Terezije od Djeteta Isusa. Naše znanstveno-analitičko, pozitivističko i utilitarističko vrijeme vapi za stilom života koji će počivati na iskustvu blizine eshatološke zbilje. Odatle bi onda slijedili spontanost, opuštenost i veće vrednovanje nefunkcionalnih i "ludičnih" elemenata u životu.

4. U OZRAČJU CRKVE

4.1. Bratsko zajedništvo

Eshatološki pogled na Crkvu je vjerojatno najljepše izražen riječima sv. Ciprijana koje navodi i Drugi vatikanski sabor: Crkva je "puk skupljen u jedinstvu (latinski snažnije: "*de unitate*") Oca i Sina i Duha Svetoga".³⁰

Trojstveni temelj crkvenog zajedništva jest ono što tom zajedništvu daje nadempirijsko i eshatološko značenje. Na materijalnoj razini nije moguće spojiti jedinstvo i raznolikost. Što više napredujemo na području duha, to je više moguće da u isto vrijeme budemo i za sebe i za druge: duhovna dobra se ne gube kad se daju, nego naprotiv rastu. Crkva treba svjedočiti o takvu obliku ljudskog zajedništva koje će u današnje vrijeme individualizma biti od posebna značenja, napr. za bračnu i obiteljsku zajednicu. Tu je individualnost sačuvana u zajedništvu, ali polazeći od osobe i ljubavi.

4.2. Crkva - sakrament jedinstva ljudskog roda

Crkva će svoje zajedništvo shvatiti također kao djelotvorni znak i sakrament cijeloga ljudskog roda. U današnje vrijeme događa se epohalan razvitak u povijesti ljudskog roda: uz nmoštvo različitosti, tradicionalnih i novih, ipak se razvija osjećaj zajedništva. Nema više posve odvojenih kultura i civilizacija, naroda i rasa. Crkva, ukoliko je eshatološka zbilja, nastojat će

²⁹ H. SPAEMANN, *Orientierung am Kind. Meditationsskizzen zu Mt 18,3, Topos, Patmos-Verlag, Düsseldorf, 1973*; H. URS von BALTHASAR, *Wenn ihr nicht werdet wie dieses Kind*, Schwabenverlag, Ostfildern, 1988.

³⁰ Sv. CIPRIJAN, *De Orat Dom.* 23; LG 4.

da u raznim povijesnim tradicijama goji osobito ono što povezuje i obogaćuje sve generacije da, kao na Duhove, govoreći različitim jezicima, ipak budu ujedinjene u istim temeljnim vrednotama humanosti koje Duh Božji razvija u ljudima.

4.3. Pitanje ekumenizma

Problem jedinstva i kompleksnosti stari je problem u filozofiji, a danas krajnje aktualan zbog eksplozije partikularnog znanja, društvenog individualizma i pluralizma. Pretvarati nam je ono što izgleda protuslovno na jednoj razini promatranja u vrednotu i bogatstvo na drugoj. Kršćanstvo kao vjerska i eshatološka veličina mora prvenstveno nastojati na ujedinjavanju na duhovnom području koje joj je svojstveno, a od toga jedinstva bit će vrlo plodne posljedice za cijelo čovječanstvo.

Dijalog s nekršćanskim religijama i uzajamno približavanje nastavak je i proširenje tipično kršćanskog ekumenizma. Stoljeće koje je pred nama navješćuje potrebu toga razgovora koji je već i započeo, sa židovstvom s Drugim vatikanskim saborom, a za druge religije, uz razne prigodne kontakte i teološke razgovore, posebice je znakovit molitveni susret za mir u Asizu 27. listopada 1986.

4.4 Sakramentalna struktura Crkve

U današnjim prilikama treba dati mnogo više prostora sakramentalnoj strukturi Crkve, čemu treba prilagoditi i pravne propise. To se odnosi na neka pitanja koja danas veoma zaokupljaju dijelove Crkve: civilno sklopljene a crkveno nevaljane ženidbe, odnosi između crkvene središnjice i mjesnih Crkvi te uloga biskupa u mjesnoj crkvi, mjesto i uloga žene itd.

4.5. Crkva službenica

Na ovom putu prema eshatonu Crkva treba razvijati svoju zadaću služenja (diakonia) na svim razinama, posebice što se tiče siromašnih, slabih i uopće rubnih slojeva u društvu. Tu će Crkva najbolje i najsigurnije ispuniti stoje evanđeosko poslanje. U raznim dilemama u razvoju moderne civilizacije Crkva će pogoditi pravi put za sebe i za svijet bude li, vjerna svojoj bitnoj i temeljnoj zadaći, trajno vodila brigu za čovjeka (Ivan Pavao II: Čovjek je put Crkve, a služit će čovjeku bude li se

u svom pastoralnom radu prvenstveno brinula za slabe, siromašne i obespravljene. To treba sve više davati pečat Crkvi.³¹

4.6. Evanđeoski savjeti

Na putu prema eshatonu evanđeoski savjeti imaju krajnje važnu zadaću. Ono što su prihvatili katolički redovnici kao "zavjete" (*propter regnum coelorum*: eshatološka perspektiva) - *siromaštvo, čistoća i posluš* - ima vrlo veliko i nezamjenjivo značenje za cijelu Crkvu, čak i za svijet općenito, jer svjedoči o potrebi relativiziranja nekih "predzadnjih" zemaljskih vrednota koje se silovito izdaju za zadnje i apsolutne, a time postaju štetne za samoga čovjeka.

Tako imaju pravo oni koji govore da je redovništvo (prvenstveno kao duh, a onda i živi svjedoci tog duha) vrlo suvremena pojava za vrijeme koje dolazi. Materijalizam, hedonizam i individualizam nalaze u njima vrlo potrebne korektive.

5. SVIJET PREMA ESHATONU

Znamo da otkad postoji svijet ima teških podvojenosti i napetosti, rana i problema. Ljudi su oduvijek patili, ali su također nosili neku slutnju o iscjeljenju svijeta, bilo u dalekoj prošlosti (raj zemaljski, zlatno doba...) ili u budućnosti (milenarističke ideje). Tako se ljudi dijele na "prilagođene" i "osporavatelje" (ovi zadnji ili s nostalgijom prema prošlosti ili sanjajući o budućnosti, nekad i apsolutnoj).

Kršćansko gledište ima nešto i od jednoga i od drugoga, ali izbjegava jednostranosti i krajnosti. Ono zna za djelovanje grijeha i grešnih struktura u svijetu, ali svejedno ne napušta misao o pobjedi dobra, barem u eshatonu, ali taj eshaton počinje već sada. Stoga stil života će tendencijalno biti na valu te konačne pobjede, premda je sada u stanju ranjenosti i patnje.

³¹ Y. CONGAR: *Pour une Eglise servrante et pauvre*, Paris, 1966.

Tu težnju prema eshatološkom iscjeljenju kršćanin će danas očitovati barem na sljedećim područjima:

- Socijalna pravda. Ne miriti se s postojećim gospodarskim i socijalnim poretkom u svijetu, ali realistički i u znaku ljubavi.
- Zajedništvo sa svima koji su zanemareni ili na rubu društva.
- Nenasilje i izgradnja mira među narodima.
- Biofilija u kontekstu današnjih ekoloških problema. Ljubav prema životu očitovat će se, dakako, najviše u ljubavi prema ljudskom životu, rođenom i nerođenom.
- Briga za stare i umiruće.

Uz dinamiziranje autentičnih ljudskih vrednota te s vjerom i nadom u mogućnost integracije važna je i - *last but not least* - *kritička funkcija Crkve na putu prema eshatonu*, općenito u individualnom životu, ali danas sve više i u društvenom. Previše ima samoobmana i ideoloških predrasuda, koje se brzo izvrgnu u svoju protivnost, da bi ustupile mjesto novim utvarama. Ali ima i previše prilagodbi i mirenja s postojećim, dijelom zbog malog i površnog življenja bez dubine a dijelom zbog nedostatka ili gubitka nade u puniji život.

U naše nepregledno i rastrgano vrijeme sa svojim kratkotrajnim i površinskim doživljajima bez nekih trajnijih koordinata, gotovo je nemoguće govoriti o eshatološkoj zbilji. Za vjernike je posebna opasnost da eshatološku dimenziju života vide ostvarenu tek nakon groba. Neki će se možda time zadovoljiti, ali slabo će svjedočiti Evanđelje onima koji žive "bez nade". Na pravim je kršćanima i službenoj Crkvi da, prvenstveno svjedočanstvom života i osobnom i društvenom praksom budu autentični svjedoci eshatološke zbilje koja nam po Isusu Kristu konačno dolazi od Boga, ali za koju možemo i trebamo već sada činiti dužne pripreme kao suradnici Božji na putu prema punom ostvarenju njegova Kraljevstva.

RIASSUNTO

ETOS, ETICA E ESHATON

La morale e l'etica hanno, un lontano sfondo, su cui si appoggiano. Tale sfondo nella teoria odierna si chiama metaetica. Nelle religioni "abramiche" (ebraismo, cristianesimo e islam) tale sfondo metaetico proviene prima di tutto dall'idea di Dio e dalla vita eterna: la tua vita eterna dipende dal modo come è il tuo rapporto con Dio nel tempo. Ma qui l'eternità non va intesa come uno stato indipendente dalla temporaneità dell'uomo. "Noi possiamo comprendere l'edificio basilare della nostra vita presente solamente in base alla sua tensione verso la futura" (Rahner). Il nostro avviamento verso la meta finale contiene già in se la dimensione di Dio nella nostra vita, mentre le virtù teologali, fede, speranza e carità sono il primo e l'ultimo fatto, che ispirerà l'intera vita del cristiano.

Nell'idea di fede l'accento si muove dal campo intellettualistico a quello mistico, per cui è più comprensibile l'integrale realtà dell'uomo e la dimensione di Dio nella vita umana. Ma non si deve intendere la virtù della speranza solo individualisticamente, poichè la volontà salvifica di Dio si estende su tutti gli uomini, che seguono il "conscientiae dictamen" (LG 16). Dopo alcune esperienze tragiche dell'umanità diviene difficile credere nel Dio della carità. Ma il cristiano è tanto più in grado di credere nel Dio della carità, quanto più progredisce nella sua vita religiosa. Tale progresso si svolge dalla legge verso la coscienza e la libertà interna del cristiano. Ponendo l'accento sulla coscienza e la libertà in quanto valori universali, la teologia si libera da alcune costruzioni storiche e si apre all'ecumenismo e il dialogo colle altre religioni riconoscendo con maggiore chiarezza il proprio ruolo di servire al mondo.